

ЄВРОПЕЙСЬКА ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ: НЕОБХІДНІСТЬ І МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ

Постановка проблеми. В сучасних умовах все більшу і більшу увагу науковців та політиків приваблюють процеси інтеграції, причому не тільки у сфері економіки, а й політики, культури, науки. І все це тому, що інтеграція представляє собою практично беззатратну базу для сталого розвитку кожної із країн-учасниць інтеграційного об'єднання. Більше того, навіть менш розвинуті країни в разі участі в інтеграційних угрупованнях, мають можливість більш активно і з користю для себе включатися у стосунки з третіми учасниками світової спільноти. Зрозуміло, що економістів найперше цікавлять питання економічної інтеграції, оскільки саме вона прокладає шлях до інтеграційних процесів в інших сферах людської діяльності. З огляду на зазначене, тема нашого дослідження видається достатньо актуальною. Тим більше в умовах, коли в Україні робляться потужні кроки з метою активізації входження до Європейського Союзу (ЄС). Як зазначає відомий польський економіст і політик Гж. Колодко, «слід вивчати будь-який процес регіональної інтеграції, в тому числі і величезний європейський проект, що реалізується у формі розширення та поглиблення інтеграції в рамках Євросоюзу. Це найбільш успішний сучасний проект і найбільш вдалий приклад регіональної інтеграції з моменту виникнення США» [1, с. 167].

Аналіз останніх публікацій. Проблемам європейської економічної інтеграції України присвячено багато робіт вітчизняних і зарубіжних вчених. Зокрема, В. Геєць присвятив дослідження соціально значущих форм взаємодії населення України та країн ЄС і ролі інститутів соціалізації [2]. Я. Жаліло аргументував низку необхідних передумов для поступової інтеграції України в ЄС [3]. Про можливі ризики для національного сільського господарства від входження України в Зону вільної торгівлі з ЄС пише Т. Осташко [4]. Ю.М. Бажал дослідив проблеми економічної конвергенції економіки України і європейських країн у контексті необхідності постіндустріальної розбудови української економіки [5]. Аналіз можливостей відновлення процесу розширення ЄС в контексті входження до нього України здійснила С.А. Гуцал [6]. Проте в переважній більшості робіт основну увагу звернуто на позитивні наслідки євроінтеграції для України, хоча цей процес, як засвідчує досвід інших країн, а також наш власний досвід членства у світовій організації торгівлі (СОТ), за певних обставин може спричинити негативні наслідки.

Метою статті є дослідження можливих соціально-економічних наслідків включення України в Зону вільної торгівлі з ЄС з наступним повноправним членством у цьому угрупованні. При цьому найперше звертається увага на те, які саме принципи, методи, засоби і форми діяльності мають бути задіяні, аби одержати найвищий ефект від можливих позитивних наслідків і водночас зменшити, а ще краще, не допустити можливих негативних наслідків. Щоб не сталося так, як в тому прислів'ї: застав дурня молитися Богу, то він лоба розіб'є.

Виклад основного матеріалу. Активізація входження України до ЄС, хто б що не говорив, мала місце за часів правління кожного із українських президентів. Навіть В. Янукович, котрого дехто нині проголосив відступником від курсу на повноправне членство в ЄС, насправді був палким прихильником євроінтеграції, що знаходило відображення не тільки у його відомій формулі «Європа – наш дім, Росія – суцід», а й в розробці та реалізації стратегії європейської інтеграції, як фундаментальної складової української зовнішньої політики. Досягненню умов і критеріїв членства в ЄС та в НАТО було підпорядковано діяльність міністерства закордонних справ та інших державних органів. Непідписання ж Угоди про Зону вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС, за що він розплатився посадою глави держави, було, як нам здається, лише відстрочкою з тих чи інших тактичних міркувань. Але це вже інша тема дослідження, причому зі сфери чисто політичної, а нас цікавить передусім сфера економічна.

У вітчизняній економічній літературі немає різних думок щодо необхідності та корисності економічної інтеграції як об'єктивного процесу об'єднання виробничих і науково-технічних можливостей різних країн з метою підвищення ефективності виробництва кожної з них та підвищення на цій основі рівня життя населення. Така однасторонність в поглядах на необхідність і корисність економічної інтеграції зумовлена як вітчизняним, так і зарубіжним досвідом участі в інтеграційних об'єднаннях. Адже ні для кого не є таємницею за сімома печатками той факт, що участь України як складової колишнього СРСР в Раді економічної взаємодопомоги (РЕВ) робила помітний вплив на ефективність виробництва, розвиток торгівлі та піднесення добробуту населення. Так само благотворно впливає на процеси суспільного відтворення участь тих чи інших країн в тому ж таки ЄС та інших інтеграційних об'єднаннях, які в тій чи іншій формі охоплюють практично усі країни світу.

А ось щодо вектора економічної інтеграції України думки розділилися: одні виступають за приєднання до Митного союзу, інші вбачають майбутнє України тільки в ЄС. Оскільки на сьогодні питання, куди вступати вирішено на державному рівні, ми не будемо дискутувати правильно чи неправильно обрано вектор економічної інтеграції. То є окрема тема. Проте, ми спробуємо пояснити, чому перевагу надано європейському вектору економічної інтеграції. На наш погляд, на вибір вектора вплинула ціла низка факторів, серед яких найбільш вагомими були наступні:

- ЄС послідовно пройшов через усі форми економічної інтеграції (зону вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний та валютний союз) і сьогодні характеризується найвищим ступенем інтеграції, яка привела до створення наднаціональних владних та управлінських інституцій, рішення яких є обов'язковими для всіх країн-членів;

- надходження порівняно великих грошових переказів від родичів, які виїхали на заробітки в Польщу,

Чехію, Німеччину, Італію, Іспанію, Португалію та деякі інші країни. У отримувачів переказів формується думка, що достатньо зробити європейський вибір і ми будемо такі ж багаті, як європейці;

- багаторічна пропаганда так званих «європейських цінностей» і «європейських стандартів» у засобах масової інформації та в навчальних закладах;

- постійне приховування правди про дійсний стан економіки ЄС та основні тенденції її руху;

- надія політичного керівництва країни та вітчизняного олігархату легітимізувати свої надвисокі статки в західних банках за допомогою євроінтеграції.

Отже, ми рухаємось до ЄС, а тому повинні мати уяву, що нас там чекає. При цьому, як зазначає Гж. Колодко, «ніхто не приречений на невдачу заздалегідь, але також нікому а рїогї не обїцяно успїху. Ми творимо історїю – щоденно, щорїчно, протягом десятирїч, і далї її творитимуть наступнї поколїння» [7, с. 17]. Іншими словами, наші надїї на місце під сонцем інтегрованої Європи збудуться лише у випадку, коли це місце ми самї будемо активно і з великою обачнїстю творити, вибудовувати. Благо, сьогодні ми не першопрохїдцї, тож маємо можливїсть скористатися чужим досвідом і не повторити чужих помилок. Тим бїльше, як аналітики та експерти з проблем економічної інтеграції вказують на можливї позитивнї та негативнї наслідки участї в тих чи інших об'єднаннях. Звичайно, нас цікавить позитив. Причому неабиякий, а такий, щоб дозволив нарештї вирватися із лещат соціально-економічного занепаду, який, до речї, – плїд непродуманих ринкових перетворень та поспїшного вступу до СОТ.

Хоча нинїшнє керівництво України обїцяє нам повноправне членство в ЄС вже через п'ять рокїв, ми не будемо заглядати в цю, скажїмо, далеку перспективу, а спробуємо спрогнозувати соціально-економічнї наслідки першого вагомого кроку на шляху до об'єднаної Європи – приєднання до Зони вільної торгївлї з ЄС, Угоди про яку вже підписано і яка, якщо буде на це добра воля усїх країн-членїв, запрацює з першого сїчня 2016 року. Немає жодного сумнїву в тому, що реалїзація Угоди про Зону вільної торгївлї з ЄС стане потужним чинником розвитку вітчизняної соціально-економічної сфери, формування прозорї і передбачуваної регуляторної політики, розвитку підприємництва, реформування національної економіки відповідно до норм і правил ЄС. До можливих позитивних результатїв для макроекономічного стану України слїд віднести створення передумов для покращення інвестиційного клімату, зростання обсягу та вдосконалення структури внутрїшніх та зарубїжних інвестицій, розвиток сучасних технологїй, зростання виробництва та зайнятостї, піднесення добробуту населення через зростання доходїв і зниження цїн на товари вітчизняного та іноземного виробництва, зниження рївня тїнізації операцій з експорту та імпорту, покращення економічних і політичних позицій України у сучасному глобалїзованому свїті.

Зрозумїло, що крім згаданих нами, на макроекономічному рївнї можуть бути й інші позитивнї наслідки, хоча і вони не вичерпують можливого вигравшу. Справа в тому, що поряд з вигодами на макроекономічному рївнї членство в ЄС може забезпечити чималїй вигравш багатьом галузям, якї характеризуються високим рївнем конкурентоспроможностї, технологїчної перспективностї, структурної прїоритетностї тощо.

Надїї на прискорення соціально-економічного розвитку України в разї її поступового входження до ЄС не ілюзорнї. В цьому переконує досвід приєднання до ЄС як традиційно капїталїстичних, так і деяких постсоціалїстичних країн. Скажїмо, Іспанїя до членства в ЄС була бїдною аграрною країною із залишками натурального господарства. Чимало іспанцїв, подїбно нинїшнїм українцям, змушенї були шукати заробїтки у розвинутих країнах, передусїм у Франції, Федеративнїй Республїці Німеччини, Швейцарїї. Увїйшовши в 1980-х роках до складу Євросоюзу, країна отримала від нього допомогу, завдяки якїй забезпечено в короткї строки розвиток промисловостї, піднесення та розвиток сільського господарства і туризму. Згодом мали місце бум іспанської нерухомостї і будївельної галузї, зростання і розвиток високоякїсної автомобільної мережї, формування потужного середнього класу. Станом на перше десятирїччя XXI столїття Іспанїя по виробництву валового внутрїшнього продукту (ВВП) на душу населення зрївнялася з Німеччиною та Францією [8, с. 21-22].

Не менш переконливим щодо позитивних наслідків членства у Євросоюзї є досвід Польщі. Європейська інтеграція, пише Гж. Колодко, була одним із двох факторїв, якї зіграли ключову роль у поверненнї країни на шлях стрїмкого зростання економіки та соціальної сфери [1, с. 94]. Чималї результати від участї в ЄС отримали практично всї постсоціалїстичнї країни, в тому числї і колишнї республїки Радянського Союзу – Литва, Латвія та Естонїя. Все це тому, що ЄС «дає своїм новим членам бїльше, ніж одержує у відповідь» [1, с. 98]. Говорячи про це, вчений зазначає, «що в ходї інтеграційного процесу постсоціалїстичнї країни могли отримати бїльше і за бїльш низькою цїною, однак, на жаль, не зумїли скористатися цїєю можливістю на переговорах про входження в ЄС. Цей урок слїд вивчити країнам, якї претендують на вступ у ЄС» [1, с. 98].

Ось тут якраз і час поговорити про тї ризики, негативнї соціально-економічнї наслідки, якї можуть виникнути у випадку невмїння домовлятися про умови реалїзації курсу України на входження до ЄС. Найперше, реалїзатори цього курсу мають отримати гарантїї щодо компенсації довготривалими і рївнозначними за обсягами замовленнями із ЄС на виробї, ринком збуту яких були ринки країн-учасниць Митного союзу, адже з приєднанням України до ЗВТ з Євросоюзом Митний союз змушений буде задїяти захиснї митнї заходи. Проте, як на наш погляд, нинїшнїй спад попиту на свїтовому ринку в тому числї і на європейському, забезпечити згадану компенсацію не дозволить, адже в протилежному випадку фірмам Євросоюзу довелося б на декїлька рокїв потїснитися на освоєних ринках і, головне, змиритися з втратою великих прибутків, а простому населенню – із загостренням проблеми зайнятостї та зниженням доходїв. При цьому ми не можемо не зауважити, що наші побоювання негативних наслідків і ризикїв це не той випадок, коли кажуть, що у страху великї очї. Досить було В. Януковичу лише активїзувати дїї щодо приєднання до Зони вільної торгївлї з ЄС, як країни Митного союзу скоротили імпорт українських виробїв. І це в той час, коли і без цього спостерїгалося зниження свїтового попиту на український метал і продукцію хїмічної промисловостї, якї дають лєвову частку виручки у твердїй валютї. Сьогодні вїдомо, що після вступу у ЗВТ з ЄС Україні обїцяють надати додаткову

квоту на експорт у країни Євросоюзу сталі і труб на суму до одного мільярда доларів США. При цьому, за прогнозами дослідників, очікується скорочення Росією імпорту металу і труб з України майже удвічі, приблизно на 2 млрд доларів [9, с. 32-33].

Не менші ризики і втрати можуть насунутись на Україну внаслідок відмови країн Митного союзу від продукції українських машинобудівників. Скажімо, у 2012 році тільки від експорту продукції машинобудування до Росії Україна отримала 3,5 млрд доларів і це в той час коли загальна виручка від реалізації продукції машинобудування становила 5,7 млрд доларів [9, с. 33]. І ця загроза, як і попередня, не міфічна. Адже, вже сьогодні навіть флагмани вітчизняного машинобудування такі як «Південмаш», завод імені Малишева, авіаційні підприємства та деякі інші несуть колосальні збитки від скорочення експорту до Росії. Надалі, як нам думається, ці збитки будуть наростати в міру того, як наші партнери форсуватимуть імпортозаміщення. Не треба бути великим стратегом, щоб зрозуміти, коли таке імпортозаміщення в наших партнерів станеться, ми змушені будемо чекати від ЄС замовлень на згадану суму втрат, причому замовлень на виробу, які наші заводи спроможні виробляти вже сьогодні.

Хоча внесок сільського господарства у виробництво ВВП в останні роки коливається в межах 10%, тобто порівняно невеликий, ми не можемо не звернути увагу на ті ризики, які за певних умов можуть мати місце після початку дії Угоди про входження України в Зону вільної торгівлі з Євросоюзом. Справа в тому, що як, свідчить практика наших відносин з ЄС, країни цього об'єднання воліють закуповувати у нас сировину, а не готову та упаковану продукцію, яку сьогодні експортуємо в країни Митного союзу, і передусім до Росії. Причому країни ЄС не допускають на свої ринки готову продукцію українського харчопрому не тільки через те, що не бажають створювати конкуренцію для своїх виробників, а й тому, що наша продукція виробляється за технологіями, які суперечать євросоюзним нормам і правилам. Скажімо, молоко, вироблене у домогосподарствах, стовідсотково не відповідає євросоюзним нормативам щодо процесу його руху від корови до переробного підприємства. Маємо на увазі ручне доїння, відсутність системи надійного охолодження при зберіганні і транспортуванні тощо. Таке молоко, змішуючись з тим, яке відповідає санітарним нормам, автоматично робить будь-яку продукцію такою, що цим нормам не відповідає. За прогнозами, в умовах реалізації Угоди про ЗВТ з ЄС Україна може недоодержати від сільського господарства 1% ВВП [9, с. 31].

Не можна не бачити і ще один ризик, який підстерігає наше багатотраждальне сільське господарство в умовах долучення до ЗВТ з ЄС. Щоб компенсувати втрати від зменшення, а можливо і припинення експорту готової продовольчої продукції, аграрії візьмуться нарощувати виробництво та експорт продовольчої сировини, що загрожує подальшим виснаженням наших ґрунтів, адже вже сьогодні сільгоспідприємства заради прибутку не дотримуються навіть елементарних правил щодо збереження (ми не кажемо примноження) родючості ґрунтів. Мінеральні добрива, як правило, не вносяться внаслідок їх дорожнечі, органічні добрива відсутні внаслідок занепаду тваринницької галузі, наукових сівозмін не дотримуються, бо часто сіють кукурудзу по кукурудзі, соняшник по со-

няшнику, ріпак по ріпаку, сою по сої, оскільки на ці культури поки що є попит на світовому ринку. Не рятує кукурудза по соняшнику і навпаки. Адже кожний селянин знає, що, скажімо, кукурудза і соняшник «безбожно» виснажують наші чорноземи.

Багато хто із тих, що не переймаються можливими ризиками в реальному секторі економіки, великі надії покладають на стрибок в розвитку сфери послуг, частка якої у ВВП коливається в останні роки в межах 57-58%. Мовляв, достатньо приростити на 2-3% сферу послуг і можливі втрати в реальному секторі економіки будуть компенсовані. Щодо таких міркувань, так і хочеться сказати: дав би Бог нашому телятку вовка з'їсти. Ми не заперчуємо того, що участь у Асоціації і Зоні вільної торгівлі з ЄС сфера послуг може отримати «друге дихання» внаслідок розвитку, скажімо, туристичної галузі і пов'язаної з останньою відповідної інфраструктури. Про таку можливість свідчить досвід Іспанії, в якій після вступу до ЄС розпочався справжній бум у туристичній галузі, а разом з ним, можна сказати, рікою потекла іноземна валюта. Проте в Іспанії розвитку туристичної галузі передували, а інколи йшли поряд щедрі допомоги від ЄС, модернізація та піднесення промисловості і сільського господарства, створення однієї з найбільш розвинутих у Європі автомобільної мережі. На розвиток туристичної галузі в Іспанії працювали і її географічне положення, м'який і теплий клімат і, звичайно, історико-туристична значущість.

Україні поки що ніхто не обіцяє ні щедрої фінансової допомоги у формі субсидій, ні прощення, як це мало місце в Польщі, половини боргу. Натомість у нас, як вже зазначалося, є певні ризики та загрози щодо розвитку реального сектора економіки, які, у випадку перетворення на реальність, неминуче потягнуть за собою і скорочення сфери послуг. На думку окремих аналітиків, від прямого зниження попиту на послуги з боку реального сектора України найближчим часом після початку дії Угоди про Асоціацію Зону вільної торгівлі з ЄС недотримає понад 14 млрд доларів ВВП [9, с.37]. Найбільшу частку при цьому дасть скорочення споживання послуг трубопровідного і залізничного транспорту, оскільки Україна змушена буде скорочувати імпорт енергоносіїв з Росії через зупинку підприємств або зниження обсягів виробництва. Крім того, посилиться тенденція до скорочення або навіть припинення прокачування російського газу в країни ЄС. Через скорочення виробництва в реальному секторі зменшиться попит і на автотранспортні послуги та послуги різноманітних обслуговуючих організацій – ремонтних, логістичних, консалтингових, маркетингових тощо. Сумарні втрати ВВП у сфері послуг і реальному секторі можуть становити щонайменше 25 млрд доларів [9, с.40].

Сказане зовсім не означає, що озвучені нами ризики і загрози зниження виробництва ВВП є фатальними. Їх, як і будь-яких інших, можна або уникнути, або оперативним чином подолати, якщо процес реалізації Угоди про Асоціацію і Зону вільної торгівлі буде супроводжуватися виваженими структурними перетвореннями, ефективними антикорупційними заходами, адекватною макроекономічною політикою всередині країни і доброю волею партнерів по ЄС. Те, що ми бачимо в діях нинішнього уряду, налаштовує швидше на песимізм, ніж на оптимізм. Більш як за рік своєї діяльності міністерства та відомства практично ніскільки не просунулися в питанні здійснення продума-

них структурних реформ, які б започаткували хоча б виповзання з економічної кризи. Швидше навпаки, здійснено заходи, які обмежать можливості внутрішнього нагромадження капіталу. Маємо на увазі заходи, спрямовані на скорочення доходів населення, яке (скорочення) підштовхне зміну структури внутрішнього попиту. Люди, щоб прохарчуватися і оплатити надвисокі комунальні послуги, змушені будуть знімати гроші з депозитних вкладів і цим спричинять наростання проблем у банківській сфері і зменшать можливості фінансування реального сектора.

І це в той час, коли відомі вчені і практики попереджають, що «головним джерелом, з якого фінансується розвиток так званих ринків, що формуються, були і залишаються внутрішні нагромадження капіталу. Тому формуванню цих нагромаджень повинен надаватися необхідний пріоритет як в макроекономічній політиці, так і в системі мікроекономічних спонукань» [1, с.96]. Сказане зовсім не означає, що не треба залучати максимальний обсяг іноземного капіталу. Досвід Китаю переконує, що іноземні інвестиції, і передусім прямі, можуть забезпечити надходження в країну нових технологій, поліпшення якості управління, розвиток маркетингових послуг та експортну орієнтацію економіки. Проте світ знає і інший досвід. Як пише Гж. Колодко, «досвід Польщі, а також інших країн, служить виразним нагадуванням про те, що безконтрольний притік іноземного капіталу часом призводить до надмірної залежності від цього капіталу (особливо в секторі фінансових послуг), що не завжди корисно для довготривалого зростання» [1, с. 96-97]. Іншими словами, іноземні інвестиції – і особливо прямі – залучати треба, але не за будь-яку ціну і не безконтрольно.

Говорячи про можливі ризики і загрози після початку реалізації Угоди про Асоціацію і Зону вільної торгівлі України з ЄС, ми не виключаємо того, що Євросоюз зробить певні конкретні кроки щодо надання фінансової допомоги Україні, як це мало місце з іншими країнами. За підрахунками аналітиків, ЄС може надати пряму кредитну допомогу бюджету з метою компенсації втрат податкових надходжень, може задіяти програми прямої допомоги населенню і малому бізнесу для компенсації зниження реальних доходів, може підштовхнути МВФ до відкриття кредитної лінії для реструктуризації поточних боргів, може певною мірою збільшити замовлення на деякі вироби, але всі ці компенсації і вливання сягатимуть не більше 12,5 млрд доларів, а наші втрати ВВП становитимуть 25 млрд доларів [9, с.40].

А це означає, що керівництво держави вже зараз, до початку реалізації Угоди про Асоціацію і Зону вільної торгівлі з ЄС, повинне розробити програму дій, спрямованих на недопущення економічних втрат. З одного боку, це могли б бути перемовини з ЄС, щодо збільшення компенсації можливих втрат, а з іншого – пошук нових ринків для продукції, яку вже сьогодні можуть виробляти українські підприємства, і паралельно з цим забезпечувати підвищення конкурентоспроможності українських товарів на світових ринках. Останнє, як відомо, забезпечується передусім інноваційно-інвестиційною діяльністю, на яку у нас немає коштів. Очевидно через це Г. Григор'єв пише, що, сподівання на швидке технологічне оновлення України після її входження до ЄС марні: досвід середземноморських країн – членів демонструє збереження суттєвого відставання в технологічному розвитку від

«локомотивів» ЄС – Німеччини та Франції. Формат інтеграції, обраний Україною відображає збереження та закріплення сировинної складової експорту як базової» [10, с.63]. З огляду на сказане, керівництву нашої держави, та й усім нам, нічого іншого не залишається, як діяти за принципом: на Бога надійся, а сам не зивай. Про це слід пам'ятати і відповідно діяти ще й тому, що Євросоюз – це не просто добрий дядя, а партнер, який має певний інтерес щодо входження України в європейське інтеграційне об'єднання. На сьогодні найбільш виразними та зрозумілими, на наш погляд, є інтерес до України як потенційно великого ринку збуту товарів та закупівлі дешевої сировини і як можливість розширення Євросоюзом своїх кордонів на схід в умовах боротьби за поділ сфер впливу. Але це вже інша тема дослідження.

Висновки. Світовий і вітчизняний досвід переконують, що досягнення відчутних результатів у розвитку реального сектора економіки та сфери послуг Україна може отримати завдяки активній участі у світових та регіональних інтеграційних об'єднаннях, в тому числі в ЄС. Проте будь-яка інтеграція за певних умов може спричинити ризики та загрози національній економіці. Щоб їх уникнути, держава повинна їх розуміти і діяти на випередження шляхом посилення конкурентоспроможності своїх товарів на регіональному та світовому ринках, а також шляхом активізації перемовин щодо компенсації отриманих збитків.

Список використаних джерел

1. Колодко Гж. Глобализация, трансформация, кризис – что дальше? / Гж. Колодко. – М.: Магістр, 2012. – 176 с.
2. Геєць В.М. Соціально значущі форми взаємодії населення України та країн ЄС і роль інститутів соціалізації / В.М.Геєць // Економіка і прогнозування. – 2012. – №1. – С. 20-36.
3. Жаліло Я. Євроінтеграційні перспективи України: від декларацій до дій / Я. Жаліло // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №3(12). – С. 129-135.
4. Осташко Т. Ризики для сільського господарства від встановлення зони вільної торгівлі з ЄС / Т. Осташко // Економіка України. – 2011. – №3. – С. 57-69.
5. Бажал Ю.М. Постіндустріальні виклики для економічної євроінтеграції України: проблеми регіональної конвергенції / Ю.М. Бажал // Конвергенція економік України та Європейського Союзу: проблеми і перспективи: [зб. наук. пр.]. – К., 2012. – С. 5-12.
6. Гуцал С. Вплив процесу реформування ЄС на перспективи європейської інтеграції України / С.Гуцал // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №2(11). – С. 239 - 240.
7. Колодко Гж. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн.- К.: «Основні цінності», 2002. - 248 с.
8. Голуб А. Патологическая анатомия Евросоюза / А. Голуб // Пульс. – 2013. – №7. – С. 2-46.
9. Новицкий А. Дорога на Брюссель / А. Новицкий // Пульс. – 2013. – №8. – С. 5-40.
10. Григор'єв Г.С. Місце України в європейській системі розподілу праці / Г.С. Григор'єв // Конвергенція економік України та Європейського союзу: проблеми і перспективи: [зб. наук. пр.]. – К., 2012. – С. 62-69.